

*Həmidli Sənubər Zabil qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hemidovlar.ailesi@mail.ru*

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN DİALOQU FƏNƏDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN YARANMASI

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginliyi və ifadə imkanlarının genişliyi bu dilin istifadəçisi olan xalqın mədəni, elmi səviyyəsini, inkişafını müəyyənləşdirir. Belə ki, inkişaf etmiş xalqların dilləri də mədəni və inkişaf səviyyəsinə çatmış hesab olunur. Bu baxımdan dil hər bir xalqın inkişaf səviyyəsinin güzgüsü olaraq qəbul olunur. Dil inkişaf etdikcə sözyaratma imkanları da genişlənir, digər xalqlarla əlaqələr qurulduqca həmin dillərin hesabına öz lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Hər birimizə aydındır ki, “Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışlar. Bu proses indi də mövcud dillərdə davam edir” (Qurbanov, 1985: 193-194). Müasir dövrümüzdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibindəki dil vahidləri yalnız öz milli sözlərindən təşkil olunmuş olsun. Belə bir dilə rast gəlmək müasir dövrümüzdə mümkün olsa belə, o dil inkişafdan qalmış hesab olunacaqdır. Digər sözlə, dünya ilə integrativ əlaqədə olan və müasir inkişafda ayaqlaşmağa çalışan heç bir xalqın dili yenilənmədən və dəyişmədən uzaq qala bilməz.

Alınma sözlərin və xalqların bir-birindən söz alıb-söz vermə tarixi çox qədim dövrlərə dayanır. Müxtəlif cəmiyyətlərin ilkin inkişaf mərhələsində qarşılıqlı ictimai-siyasi, ticarət və digər sahələrdə əlaqələri nəticəsində dillərin qarşılıqlı inkişafı görünməyə başlayır. Bu əlaqələr tarixin dəyişməsi və xalqların inkişaf etməsi nəticəsində dəyişərək yeni keyfiyyətlər qazanmağa başlayır.

Söz yaradıcılığında iştirak edən sözyaradıcı vasitələr, məhsuldar sözlər və söz yaradıcıları ikili xüsusiyyətə malikdir: struktural və semantik cəhətlərə. Forma və məzmunun vəhdəti bu qarşılıqlı tərəflər arasındakı struktural cəhətlərlə semantik cəhətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Sözyaradıcı vasitələrin strukturları və mənaları sözyaradıcı vasitənin imkanları əsasında formalaşır. Bir çox dilçi alimlər çalışmışlar ki, forma və məzmun arasında formaya nəzərən məzmunla daha əsas önəm versinlər. Forma ilə məzmun arasında olan bağlılıq və əlaqə vasitəsinə inkar etmək isə buna şərait yaratmamışdır. Bu mövzuda məşhur dilçi alim E.Benvenist öz fikirlərini aydın şəkildə bildirmişdir. O haqlı olaraq vurğulayırdı ki, məzmunu nəzərə almamaq üçün daha nələr edilməmişdir. Bütün bunlar əbəsdir. Çünki məzmun meduzanın başı kimi dilin mərkəzindədir. Kim onu görməməzliyə vursa onu tilsimləyir.

Dilçilik elminin inkişafında keçmiş Sovet dilçiliyinin də özünəməxsus mühüm rolu olmuşdur. Bu səbəbdən söz yaradıcılığı prosesindən danışarkən keçmiş Sovet dilçiliyinin bu sahəyə olan töhfələrini qeyd etmədən keçmək olmaz. Sovet dilçilik elmində hələ 1920-ci illərdə forma və məzmunun vəhdəti məsələsinə toxunulmuş və araşdırılmışdır. Böyük dilçi alim A.V.Şerba tələb edirdi ki, forma paralel şəkildə məzmunla bərabər araşdırılsın. Forma ilə məzmunun vəhdətindən danışarkən qeyd etməliyə ki,

semantika söz yaradıcılığı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Çünki söz yaradıcılığı prosesinin əsas funksiyalarından biri sözlərin öz mənalarının və ya mənə çalarlarının yaranmasından ibarətdir.

Sözlər morfemlərin bir-birinə yalnız mexaniki şəkildə birləşməsi nəticəsində ortaya çıxmır. Bu səbəbdən də yalnız morfemlərin araşdırılması yetərli deyil. Çünki morfemlər sözlərin tarixini ortaya çıxarma gücünə sahib deyillər.

Yaradıcı sözlərin analizi vəhdət şəklində söz yaradıcı elementlərlə sözün kökü arasındakı əlaqəni öyrənməyi tələb edir. Çünki ayrı-ayrı köklərə birləşdirilən affikslərdən ibarət olan sözlər ayrı semantik qruplara aiddirlər. Bu səbəbə görə də söz yaratma prosesinin analizi törəmə münasibətlərindən başlanır və yaradıcı sözün formal, semantik xüsusiyyətlərinin aşkar olunması ilə başa çatır. Başqa sözlə isə məhsuldar söz yaradıcı vasitənin semantik struktural klassifikasiyası mövcud konstruksiya, yəni tərkib daxilində onun yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələnir. Söz yaradıcılığı prosesində formal cəhətdən semantik qruplaşmalar yaranır. Onlar həm söz yaradıcı konstruksiyalarla, həm də yaranmış vahidlərlə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Yəni, söz yaradıcı vasitələr dedikdə affikslər, sözyaradıcı elementlər və söz kökləri arasında olan münasibətlər nəzərdə tutulur.

Bilirik ki, hər bir inkişaf etmiş dilin söz bazası daim dəyişir və zənginləşir. Bu dəyişikliklər müxtəlif üsullar və mənbələrdən qidalanaraq baş verir. Dillərin tərkibində gedən bu dəyişikliklər, əsasən, iki yolla və ya iki mənbə əsasında baş verir. Bu mənbələrdən biri dilin öz daxili imkanları hesab olunarsa, digəri başqa dillərdən alınan alınma sözlərdir. Bu iki mənbə bir birindən fərqləndiyi üçün yeni yaranmış sözə öz spesifik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Lakin nəticə etibarı ilə hər iki mənbə yeni söz yaratmaq funksiyasına malikdir. Hər bir inkişaf etmiş dil kimi müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində də yeni sözlərin əksər qismi alınma sözlərin hesabına yaranıb. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə ölkələr əlaqədə olduğu digər ölkələrin dilləri ilə yaxından təmasda olur, yeni söz alır və eyni qaydada başqa dillərə də söz verir.

Bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçmə yolları hər zaman eyni olmur. Belə ki, müxtəlif elmi, mədəni, iqtisadi, ictimai-siyasi, ticarət əlaqələri nəticəsində bir dildən digərinə keçən söz və ya ifadə aralıq dil olmadan birbaşa keçir, bəzən isə bu proses üçüncü, dördüncü və s. dillər vasitəsilə həyata keçir. Bu baxımdan onları “vasitəli və vasitəsiz alınmalar” olaraq iki qrupa da ayırırlar. Aralıq dil olmadan bir dildən digərinə birbaşa keçən sözlərə vasitəsiz alınmalar deyilir ki, onlar da daha çox coğrafi baxımdan yaxın olan dillərin lüğət bazasında görmək mümkündür. Məsələn, ingilis dilinin lüğət fondunda olan alman, fransız, skandinav mənşəli sözlər, eləcə də Azərbaycan dilindəki ərəb, fars, rus sözlərini misal göstərə bilərik. Vasitəli alınmalar isə bir dildən digərinə aralıq dil vasitəsilə keçən alınmalardır. İngilis dilinin tərkibində müşahidə etdiyimiz çin, italyan, hind, ərəb, türk və s. mənşəli sözləri, Azərbaycan dilinin lüğət fondunda isə ingilis, alman, italyan, fransız və s. dillərdən alınmış aralıq dillər vasitəsilə dilimizə keçmiş alınmaları misal göstərə bilərik. Lakin hər bir halda alınma sözlər dilin lüğət fondunun zənginləşməsinə, dilin ifadəliliyinin artmasına səbəb olur.

Dilin alınma sözə olan ehtiyac dərəcəsini nəzərə alsaq, alınma sözləri məcburi və

zəruri olaraq iki qrupa bölə bilərik. Başqa bir dildən müəyyən tələbatla bağlı olan zəruri ehtiyac səbəbindən alınan alınma sözlər zəruri alınma sözlər adlanır. Bu növ alınma sözlər dilin zənginləşməsində geniş rol oynayır. Cəmiyyət dəyişib inkişaf etdikcə yeni yaranmış məfhumları ifadə edəcək sözü öz lüğət bazasından tapmadıqda digər dillərə müraciət edib zəruri ehtiyac səbəbi ilə dilə daxil edir. Zəruri alınmalar daha çox elm sahələri və terminologiya ilə bağlı olub termin səciyyəsi daşıyır. Zəruri alınmaları dünyanın bütün dillərində, o cümlədən müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində daha çox müşahidə etmək olar.

Alınma sözlərin, eləcə də xalqların bir birindən söz alıb-vermə tarixi çox qədim dövrlərə dayanır. Müxtəlif cəmiyyətlərin ilkin inkişaf mərhələsində qarşılıqlı ictimai-siyasi, ticarət və digər sahələrdə əlaqələri nəticəsində dillərin qarşılıqlı inkişafı görünməyə başlayır. Bu əlaqələr tarixin dəyişməsi və xalqların inkişaf etməsi nəticəsində dəyişərək yeni keyfiyyətlər qazanmağa başlayır.

Mövcud dillərin onların ictimai-siyasi, ticarət və s. kimi qarşılıqlı əlaqələri və digər amillərlə yanaşı ölkənin və ya xalqın yerləşdiyi coğrafi amil də öz mühüm rolu ilə seçilir. Bu o deməkdir ki, coğrafi cəhətdən yaxın və ya həmsərhəd bölgələrdə yerləşən xalqların dilində yaxınlıq və ya daha çox qarşılıqlı təsir müşahidə olunur. Hələ qədim və orta əsrlər dövründən etibarən yaxın və ya qonşu regionlarda yaşayan xalqlar digər tayfa və xalqlara nisbətən daha sıx və davamlı siyasi, ictimai, iqtisadi və hətta hərbi münasibətlərə girmiş, hərbi münaqişələrdə iştirak etmiş, ya biri digərindən ya da eyni işğalçıdan asılı olmuş və s. Buna müqayisə etdiyimiz ingilis dilinin vətəni olan Britaniya adalarının sakinlərinin dilində Norman ağalığı dövründən qalmış fransız mənşəli sözləri, eləcə də Qafqaz regionunda yerləşən azərbaycanlıların və digər xalqların dilindəki ərəb-fars, rus mənşəli sözləri misal göstərə bilərik. Başqa dillərdən dilə daxil olmuş söz bir müddət sonra daxil olduğu dilin lüğət tərkibindən lüğət fonduna keçərək mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini itirir və düşdüüyü mühitin yeni dil xüsusiyyətlərini qəbul edərək öz yerini möhkəmləndirir və nəticədə tanınmaz hala düşür. Məsələn, fənər, klub, boks, boksçu, qallon, qreyder, bufer, ağıl, kürə, qiymət, kilim, kişmiş, akr və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili tarix boyu müxtəlif sahələrdə yüzlərlə xalqla əlaqədə olduğu üçün, nəticədə digər dillərin təsirinə çox məruz qalmışdır. Müxtəlif dillərə məxsus alınma leksemlər zamanla vətəndaşlıq hüququ qazanaraq dilin leksik fonduna daxil olmuşdur. İngilis dilində istifadə olunan saysız-hesabsız alınma leksemlərə nümunə olaraq admiral(ər.), adjunct(lat.), accord(ital.), accordion(fr.), academy(yun.), artesian(fr.), actor(fr.), balance(fr.), bulletin(fr.), grammar(yun.) və s. kimi sözləri misal göstərə bilərik.

Müqayisə etdiyimiz müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində başlıca leksik təbəqəni dilin öz sözləri təşkil edir. Dilin leksik təbəqəsinin əsas xüsusiyyəti onun uzun illər yaşaması, xəlqiliyi, sabitliyi və lüğət tərkibinin zənginləşərək genişlənməsinə mənbə olmasıdır. Dilin öz leksik təbəqəsinin yeni yaranan leksik vahidlərə mənbə olması mütərəqqi hal hesab olunur, çünki bu əsasla yaranan sözlər həm keyfiyyət, həm də məzmun etibarı ilə alınma sözlərdən üstündür. Ümumxalq danışığı dilindən alınmış leksik vahidlər həm klassiklərin əsərlərində, həm də müasir ədəbi dildə istifadə

olunur. Müəyyən bir dilin söz ehtiyatına əsaslanaraq yeni yaranmış hadisə və ya məfhumların adlandırılması üçün yeni leksik vahidlər yaratmaq üçün başlıca yol dildə mövcud olan sözdüzəltmə formalarına əsaslanıb, dilin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğun şəkildə yeni leksik vahidlər yaratmaqdır.

Leksik yolla söz yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni yaranan leksik vahidlər hazır şəkildə dilə daxil olur və ya yaranan hər hansı leksik vahid onun törətdiyi ilkin mənşəyindən öz məzmunu və hətta forması etibarlı ilə uzaqlaşır, yeni məzmun və yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır. Dilimizdə leksik yolla yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesi bir-birindən fərqli yollarla həyata keçir. Bu üsullara misal olaraq dialekt və şivələr hesabına, alınma sözlər hesabına, yeni məna kəsb etmək hesabına və başqa üsulları nümunə göstərə bilərik.

Başqa dillərdən dilə daxil olan sözlərdən danışarkən bir məsələni də qeyd etməliyik. Müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərinə, eləcə də digər dillərin leksik tərkibinə daxil olan düzəltmə və mürəkkəb sözlərin az bir qismi düşdüyü yeni dil mühitində quruluşca öz tərkib gücünü itirərək, bu dilin leksik tərkibinə sadə söz kimi daxil olur. Məsələn, Azərbaycan dilində istifadə etdiyimiz “məktub” sözü “kətəbə” (yazmaq) sözündən, “mühəqqəq” sözü “həqq” sözündən, “cahangir” sözü “cəhan” sözündən, “dərbədər” sözü farsca “dər”(qapı) sözündən, “zadə” sözü “zəd” (doğulma) sözündən, “supnik” sözü “sup” sözündən, “proqul” sözü rusca “qulyat” (gəzmək) sözündən törəmişdir. Eləcə də, bunun kimi mürəkkəb sözlərdən də “tərcümeyi-hal” ərəbcə “tərcümə” (əhval) və “hal” (vəziyyət) sözlərindən, “paravoz” sözü rusca “par” (buxar) və “возить” (aparmaq) sözlərindən, “sərkər” sözü farsca “sər”(baş) və “kər” (iş) sözlərindən ibarət olmuş, aid olduğu dildə mürəkkəb söz olaraq qəbul olunsa da, Azərbaycan dilində sadə söz olaraq göstərilir.

Qeyd edilənləri sistemləşdirərək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, cəmiyyətin ehtiyacına uyğun olaraq dünya dillərinin də dəyişib inkişaf etməsini nəzərə alaraq cəmiyyət dəyişdikcə və ölkələr bir-biriylə müxtəliflyönümlü əlaqədə olduqca dilə yeni məfhum və anlayışlar daxil olur. Bu anlayış və məfhumları adlandırmaq ehtiyacından dolayı müxtəlif söz yaradıcı vasitələrdən istifadə olunur. Bu söz yaradıcı vasitələrin işi isə aid olduğu dilin daxili qayda-qanunlarına uyğun olaraq tənzimlənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 2001.
3. Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, Bakı, “Maarif”, 1985.
4. Arnold I.V. The English Word, Moscow, 1986.
5. Bain A. A Higher English Grammar”, New York, 1904.
6. Bauer L. English Word Formation, Cambridge; London; New York, 1983.
7. Biese M. Origin and Development of Conversion in English. Helsinki, 1941.